

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 6, Number 358 (2015), 212 – 215

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BIES COURT:
MAIN PERIODS AND FEATURES**

Mynbatyrova N.K.

Al-Farabi Kazakh National University.

murlaiym@mail.ru

Key words: kazakh traditional society, the agreement, decision, clan, tribe, people's unity, territorial integrity

Abstract. The article investigates the history of the formation and development of the bies court in the traditional society of the Kazakhs. The problems of the emergence of the bies court and the main periods of its development. It reveals the internal and external political and legal activities of the biy court nomadic Kazakh people, its role in legal relations, as well as the features of its legal nature.

**БИЛЕР СОТЫНЫң ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ:
НЕГІЗГІ КЕЗЕНДЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Н.Қ. Мынбатырова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

Түйін сөздер: дәстүрлі қазақ қоғамы, билер соты, бітім, шешім, ру, тайпа, ел бірлігі, аумақтық тұтастық

Аннотация. Жұмыстың мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамында билер сотының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезендерін анықтап, билер сотының ұстанған қағидаларының, қолданған нормаларының ерекшеліктерін зерделеу болып табылады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер сотының даму тарихын нақты кезендерге бөліп, әрбір кезенің ерекшеліктерін айқындаپ, оған талдау жасау көзделеді. Жұмыстың методологиялық негізін жалпы танымдық принциптер мен арнағы ғылыми әдістердің іштей бірлігі мен байланысы құрады. Жұмысты орындауда жүйелік, тарихилық, салыстырмалы сараптау әдістері колданылды. Мал-мұлік дауы, жер дауы, құн дауы, жесір дауынан туған қазақ рулары мен тайпалары арасындағы дауларды шешу барысында билер соты ең басты бағдар есебінде елдің бірлігі мен тыныштығын сақтау, ынтымағын бұзбау, сызат түскен ағайын жаразтығы болса оны қалпына келтіру қағидаларын ұстанды. Осы бағыт-бағдар, қағида-құндылықтардың талаптары аумағында сот шешімдерін кабылдау үшін судья-билер бар қажыр-қайратын, ақыл-білімін, шешендігі мен шеберлігін пайдаланды. Автордың қол жеткізген нәтижелерін құқықтық саладағы реформаларды жүргізу барысында халықтың дәстүрлі құқықтанымын ескери бағытында пайдалануға болады. Зан факультетінде мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, құқықтық және саяси ілімдер тарихы пәндерін оқыту процесінде колдануға болады.

Казак қоғамындағы билік қатынастарының ерекшеліктерін ой елегінен өткізе отырып және оны егжей-төгжейлі талдау арқылы билер сотының саяси-мемлекеттік астарын айқындаі аламыз. Сол сияқты билер сотын арнағы ғылыми сараптаудан өткізу – қоғамдағы дәстүрлі билік қатынастарын жете түсінуге мол мүмкіндік береді.

Әрбір билің билік жүргізу мәнері, билік жасау ауқымы және деңгейі, билік қатынастарындағы іс-әрекетінің және шешімдерінің пәрменділігі, ол қаншалықты халық сеніміне, құрметіне ие бола алды – мінеки, соған тікелей байланысты болатын. Би халық атынан сөйлеудің қай деңгейіне көтерілсе (ауыл, ру, тайпа, жұз, тұтас халық) сол дәрежедегі және сол көлемдегі билікке ие болатын. Оның билік иесі ретінде мәртебесі осы көрсеткішпен халық сенімі, құрметі және қолдауы коэффициентімен өлшенетін.

Билер сотының пайда болу, қалыптасу және даму тарихын шартты түрде бірнеше кезенге бөлуге болады.

Бірінші кезең билер институтының протоқазақтық қоғамдардағы (ресми қазақ хандығы құрылғанға дейінгі) болмысы. Бұл дәүір сонау сақ тайпалары салтанат құрған уақыттан бастау

алып қазақ мемлекеттігі Қазақ Ордасы (хандығы) деген атпен ресми түрде жеке-дара бөлініп шығып, өз алдына отау тіккен мезгілге дейін созылады (шамамен б.з.д. VII^ғ. - б.з. XV^ғ. ортасы). Бұл қазақ даласында көшпелі өмір салтының әбден орнығып және соған негізделген қоғамдық-саяси, құқықтық құрылымдардың бекіген, орныққан заманы. «Би» атауының да пайда болып, осы атаудың заман ағымына сәйкес өзгерген мән-мазмұнына сай билер институтының да әр-түрлі сипатқа, түрге ие бола отырып дамыған, толысқан, толыққан кезені.

Біздің заманымызға дейінгі дауірде тарих сахнасына келген Үйсін мемлекетін қытай деректеріне және көне шежіре жазбаларына сүйеніп зерттеушілер бұл мемлекеттің хандары Күнбі деп аталған деген дерек бар [1, 646.].

Осы мағынадағы деректі К. Тауасарұлының енбектерінен де кездестіреміз: «Майқы би елді билер арқылы басқарған. Содан қалған хан, би жоралғысы бүгінге дейін келе жатыр. Екі уәзір, бірі ел ісі, екіншісі әскер басы, екеуі екі қанатын басқарады. Хан қашанда ортада (бірақ майданнан жырақтау), үш сұлтаны немесе бегі, екі биі, екі бақылаушысы. Осылардың бәрі көбіне көшіп жүреді» [2, 456.]. Бұл деректерге сүйенсек, үйсіндерде би атауы екі түрлі мағынада қолданғанын байқауға болады. Біріншіден, би – Күнбі, яғни, ел басшысы деген ұғымды берсе, екіншіден би – оның (күнбидің) төнірегіндегі ең биік лауазым иелерінің бірі.

Келтірілген деректер би атауының қазақ даласы үшін автохонды (жергілікті), ежелден келе жатқан сөз екендігі жайлы ой түйіндеуге мүмкіндік береді. Би атауының түп мағынасы билік жасау, билікке ие болу екендігіне тағы бір дәлел болғандай.

Билер институтының дамуының екінші кезені – Қазақ ордасының жеке дара тәуелсіз мемлекет есебінде отау көтеріп, халықаралық құқық және саяси қатынастар субъектісі ретінде өз алдында дербес өмір сүрген кезі. Бұл XV ғ. ортасынан 1730 жылдарға дейін созылатын үш ғасырға жуық уақыт аралығы.

Қазақ хандығы тұсында билердің орны ерекше болды. Тіптен Қазақ Ордасының Әбілқайыр хандығынан бөлініп, дербес мемлекет есебінде өмір сүруіне тұрткі болған уақығалардың бірі Дайырқожа би мен Қобыланды батыр арасындағы қақтығыс екендігі тарихтан мәлім [3, 226.].

Хандық дәуір тұсындағы билер институты осыған дейінгі қазақ даласында жинақталған билер арқылы ел билеудің мол тарихи тәжірибесін өз бойына сініріп, қорытып, оны одан әрі дамытқан мемлекетті басқару жүйесінің белді тетіктерінің біріне айналды. Билер арқылы ел билеу дәстүрі бұл кезде бұрынғыдан қалған жол-жораға, әдіс-тәсілдерге ғана арқа сүйеп қоймай, оларды қазақ халқының дербес мемлекеттілігі жағдайына және талаптарына сай қайта түрлендіруге қажетті өзгерістер, толықтырулар енгізу арқылы жаңаша пайдалануға мүдделі болды. Сондықтан да болар Қазақ Ордасы өмір сүрген уақыттағы билер институты өзіне дейінгі билер арқылы билік жүргізу үрдісінің жаңа кезені, бұл үрдістің сәтті де шырқай дамыған сатыларының бірі деп қарастыруға мүмкіндік береді.

Аталмыш дәуірде билер институты мемлекеттік билік жүргізу механизімінің белгілі бір жүйесі, саласы болып қалыптасты. Бұл жүйенің ең жоғарғы сатысы – «Билер кенесі» болса, ең төменгі сатысы ауыл аралық тәрелік айтушы, ауыл биі – ауыл ақсақалы. Билер институтының ішкі құрылымын, жұмыс істеу ерекшелігін және оның негізгі сатыларының үйлесілімділігін қамтамасыз ету әдіс-тәсілдерін анықтау үшін осы кезеңдегі билерге берілетін әр түрлі анықтама атауларды білген жөн. Бұл кезде би лауазымының мынадай түрлөрі болды – төбе би, ұлгілі би, ара би, ауыл биі т.б. [4, 786.]. Көрсетілген әр бір би атауы жеке-дара сараптауды талап етеді, сондықтан ол болашақта атқарылар кешенде зерттеулердің қабырғалы тақырыбы болса керек.

Қазақ қоғамындағы билер институты дамуының келесі үшінші тарихи кезені – Қазақстанның Ресей қол астына бодан болып кіру дәуірі (1730-1917 жж.). Қазақстанда хандық билік жойылғаннан кейін билер институтының беделі мүлдем әлсіреп қалды. Оның есесінде империялық сот күшейтілді. Билер соты ауыл аумағында ресми орган ретінде ғана сақталып, іс жүзінде әдет-ғұрыптық қарым-қатынастың күшин әлсірету жағы көбірек қарастырылды. Манызды және қылмыстық істер 1868 жылғы уақытша ереже бойынша Ресей заңдарымен империялық сот қолына өтіп, ал билер сотына ауыл арасындағы ұсак, отбасы-ошақ қасы сияқты іс-әрекеттер берілді [5, 556.]. Сайланбалы турде өткен билер соты ендігі жерде пара алу, істі әділ шешпелу жолына өте бастады. 1822 жылғы «жарғының» Орта жуз бойынша қазақ даласына енгізілуі әдет-ғұрып құқына, оны іс жүзінде жүзеге асыруши билер сотына өте жағымсыз әсерін тигізген еді. «Жарғы» бойынша

қазақ даласындағы бүкіл сот істері үш категорияға бөлінді: а) қылмыстық істер; б) талапкерлік істер; в) басқармаға түсетін арыздар бойынша қаралатын істер. Мемлекетке опасыздық жасау, кісі өлтіру, тонау мен барымталау және заңды үкімет органына ашықтан-ашық қарсы шығу сияқты қылмыс турлерінен басқасы, ұрлықты қоса алғанда, талапкерлік істер қатарына жатады.

Ресей империясы отарлау саясатын ықпалды жүргізу мақсатында билер сотына қарасты істердің ынғайы келгенін қалайда орыс сотының қарауына енгізуге тырысқан еді. Ал жергілікті орыс шенеуіктері мұндай нұсқауды іске асыру барысында түрлі шаралар қолданып бақты.

Билер сотының даму тарихындағы төртінші кезең – Қазақстанда Кенес өкіметі орнаған дәуір еді (1917-1937 жж.). Кеңестік үкіметі қазақ халқының әдет-ғұрып құқық жүйесін мүлдем жоюға ұмтылып, оның жолдарын қарастыра бастады. 1917 ж. 5 желтоқсандағы Сот туралы №1 Декретінде «Жергілікті соттар істі Россия Республикасының атынан шешеді және өз шешімдері мен үкімдерін шығарғанда құлатылған үкіметтің заңдарын басшылыққа алады» [6, 456.] – деп, патшалық өкіметтің бұратана халықтарға жүргізген саясатын қолдайтындықтарын білдірді. Оның артынша шыққан Декреттерде қазақ халқының дәстүрлі құқықтық институттары: барымта, құн, әменгерлік, көп әйел алу, т.б. қылмыстық жолмен кудаланатындығы ашық көрсетілді.

1920 жылдан бастап қазақ әдет-ғұрып құқығының нормаларымен курс қазақ халқын ұжымдастыру және отырышыландыру саясатымен қатар жүріп отырды. Әлеуметтік қатынастарды реттеудің мұндай тәсілдері көшпелілердің дәстүрлі құқығының жойылуына әкеліп соқты. Жергілікті қазақ халқы сан ғасырлар бойы пайдаланып келген әдет-ғұрып жүйесінен біржолата айырыла бастады. Кенес уақыты кезінде билер институты (билер-аксақалдар соты) Кенес өкіметінің декреті арқылы рееси түрде 1921 жылы жойылды, ал іс жүзінде олар 30-шы жылдарға дейін астыртын күйде өмір сүріп келді [6, 133б].

Билер институтының (билер соты түрінде) қайта жаңғыруының соңғы (бесінші) кезеңі – еліміз егемендік алғаннан кейінгі қазіргі кезең.

Еліміздің өз егемендігіне ие болып, тәуелсіздігін жариялағалы бері бұрынғы құндылықтарды қайта тірілуге мүмкіндіктер жасалынды. Мемлекеттік тұрғыдан қолдаулар көрсетіліп тіл тағдырына, мәдени мұраларымызға көніл аударып, бағдарламалар іске асырылуда. Еліміздегі демократиялық-құқықтық реформалар өткенімізден сабактастырыла жүргізілгенде ғана табысты болмақ. Оны мемлекетіміз қазір түсініп, он қадамдар жасау үстінде. Қандай заң қагидасы болса да өзінің өткенінен бастау алып, сабактастырыла жүргізгенде ғана менталитетімізге етене болары хак. Оның үстіне қазіргі жаһандасу процесі көп нәрселерді адамгершілік, демократиялық тұрғыдан қарастыруды талап етуде. Әлемдік құқық жүйелері XXI ғасыр құқықты ізгілендіру ғасыры деп соған орай іс-әрекет етуді алға қойып отыр. Ол ізгілендіруді, оның механизмдерін іздел табу, оны әлем халықтары бойына сініру керектігін көрсетеді. Мұндай ізгілендіру қагидалары ғасырлар бойы адамзат баласы қалыптастырыған заңдарында орын алған. Олар ұзақ дәуірлер өткенімен, өз құнын, мәнін жоғалтқан емес. Солардың қатарында қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі маңызды орынға ие болып отыр. Оларды саралап зерттеп, әлем жүртшылығына танытсақ, оның ізгілендіру процесіне берері көп.

Еліміздің сот жүйесінде «Алқа билер сотын» енгізgelі бері бірнеше жылдың жүзі өтті. Әрине, алқа билер соты Қазақстан Республикасы үшін жаңаңық емес. Дәстүрлі билер сотында мұндай әдістер қолданылған. Бұл институт өткен соттық жүйенің сабактастырын қалпына келтіре отырып, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет институттарын қалыптастыруға жол ашады, қазіргі заман талабына сай түнделап отыр.

Қашан да кез келген мемлекеттегі демократия деңгейі мен жеткен жетістігі мемлекеттік билікті іске асыруға халықтың қатысу дәрежесінен айқындалады. Бұл биліктің ең маңыздысы – сот билігін, сот әділдігін жүзеге асыруға көпшіліктің қатысуы мен бақылау мүмкіндігін алқа билер сотының ісі арқылы көрініс табуды.

Қазіргі кезде қылмыскерлерге түрмелер толып, имандылық ада болып жатқанда өркениеттік маңызын әлем мойындаған билер сотының дәстүрін қайта тірілту көп адамдардың тағдырының әділ шешіліп, өмір сүруіне, адаптацияға түсугіне, адамдарға сенімділікпен қарауына жол ашады. Халықтың өзіне сот ісіне қатысуына белсенділік береді, азаматтық соттың әділеттікін, адамгершіліктің орнығына үлкен септігі тиеді. Қылмыстық сот ісін жүргізу ісіне имандылық пен ізгілік нұрларын шашып, халықтың сипатын терендейте түседі, ұят пен пәктігі қүшейеді. Қазақ әдет-

ғұрып құқық жүйесі соттық биліктің, қоғамның өнегелілік дәстүрлерін нығайтудағы және адами қатынастарды сауықтырудағы тарих үлгісінің берері көп. Ол жүйе бойынша қылмыстық іс жасаған қылмыскер қылмыстың салдарынан пайда болған зардап пен зиянды толығымен қалпына келтірген. Яғни, бұл құқық жүйесінің басты мақсаты айыптыны жазалап қана қоймай, жазалай отырып қылмыстық іс-әрекет салдарынан орын алған зардап пен зиянды орнына келтіру болатын.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мыңжан Нұғмет. Қазақтың қысқаша тарихы. -Алматы: Жалын, 1994.
- [2] Қазыбек бек Таусарұлы. Тұп-тұқианның өзіме шейін. -Алматы: Жалын, 1995.
- [3] Шәкәрім Құдайбердіұлы. Түрік, қыргыз, қазақ һәм хандар шешіресі. -Алматы: Қазақстан, 1991.
- [4] Қуандықов Б. Әйтке Бәйбекұлының би ретіндегі қызметі. -Алматы: Өркенит, 2004.
- [5] Жириенчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX - начале XX веков. -Алматы: Жеті жарғы, 1996.
- [6] Кенжалиев З.Ж., Даuletova С.О. Казахское обычное право в условиях Советской власти. -Алматы: Ғылым, 1992.

REFERENCES

- [1] Mynzhan Nygmet. Kazaktyun qysqasha tarihy. -Almaty: Zhalyn, 1994.
- [2] Qazymbek bek Tauasaryly. Typ-tukiannan ezime shejin. -Almaty: Zhalyn, 1995.
- [3] Shakerim Qudajberdiuly. Tyrik, kyrgez, kazak hem handar shezhiresi. -Almaty: Kazakstan, 1991.
- [4] Kuandykov B. Ejtike Bajbekulyunu bi retindegi kuzmeti. -Almaty: Orkenit, 2004.
- [5] Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitiye Kazahstana v NIP - nachale HH vekov. -Almaty: Zheti zharry, 1996.
- [6] Kenzhaliev Z.Zh., Dauletova S.O. Kazahskoe obychnoe pravo v uslovijah Sovetskoy vlasti. -Almaty: Fylym, 1992.

Формирование и развитие суда биев: основные периоды и особенности

Мынбатырова Н.К.

КзНУ им. Аль-Фараби

Ключевые слова: традиционное общество казахов, соглашение, решение, род, племя, единство народа, территориальная целостность

Аннотация.Статья посвящена исследованию истории формирования и развития суда биев в традиционном обществе казахов. Анализируются проблемы возникновения суда биев и основные периоды его развития. Раскрывается внутренняя и внешняя политico-правовая деятельность суда биев кочевого казахского народа, его роль в правовых отношениях, а также особенности его правовой природы.

Автор туралы деректер:

Мынбатырова Н.К. - заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы кафедрасының доценті

Жұмыс орнының мекен-жайы – Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы 71

Телефон: 3 773333, ішкі 12-55, 12-56

e-mail – nurlaiym@mail.ru

Сведения об авторах:

Мынбатырова Н.К. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права
адрес места работы – г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

Телефон: 3 773333, вн.12-55, 12-56

e-mail – nurlaiym@mail.ru

Data of author :

Mynbatyrova N.K. - a candidate of juridical science, associate professor of department of theory and history of the state and law, constitutional and administrative law, law faculty of Al-Farabi Kazakh National University.

address job is a city Almaty, boulevard of Al-Faraby 71

Telephone: 3 773333, internal 12-55, 12-56

e - mail - nurlaiym@mail.ru